

„Lányaim”

Beszélgetés Németh Magdával, Judittal, Ágnessel és Csillával édesapjukról, Németh Lászlóról

Melyek az első emlékek, amelyeket Németh László leányai megőriztek édesapjukról?

Magda: Nekem az első mély impresszióm három és fél éves koromból származik. Egy súlyos betegség után elvittek a szüeim Olaszországba, San Remóba. Mivel egymás után születtek a testvéreim, én sose lehettem volna egyedül a szülőkkel, ide mégis egyedül engem vittek. Gyönyörű kirándulásokat tettünk. Úgy emlékszem, hogy apu csak velem foglalkozott, és hosszú időt, napokat töltött a közelemben.

Judit: Az én első emlékem, amire ma vissza tudok gondolni, az esti mese volt. Apu egészen kis korunkban Arany János-balladákat és Petőfi-verseket olvasott nekünk. Az esti mese szertartás volt: a három lány – Csilla akkor még nem élt – a díványon, paplan alatt betakarózva ült, apu pedig mellettünk, és olvasott.

Ágnes: Két, illetve három évvel fiatalabb vagyok, mint a testvéreim, tehát nekem az esti mese nem volt olyan nagy élmény, mert én azok alatt általában elaludtam, viszont – mivel rendkívül játékos gyerek voltam – az egyik legfeledhetetlenebb emlékem az, amikor kakasviadalt játszott velünk apánk. Bár ritkán fordult elő, hogy ő leült játszani, néha mégis megtörtént, leginkább olyankor, amikor valamelyikünk éppen betegség után épült fel. Be akarta bizonyítani, hogy már olyan erősek vagyunk, el is tudjuk döntenéi őt. Ezt természetesen mindhármunkkal eljátszotta. A másik emlékem pedig az, hogy amikor fáj a dereka – és ez sajnos elég gyakran előfordult –, ebéd után hasra feküdt, és mivel én voltam a legkisebb, nekem kellett megtaposni a hátát. Ezt nagy kitüntetésnek éreztem.

Csilla: Én jóval később születtem, mint a testvéreim, úgyhogy az én emlékeim inkább egyéniek minden szempontból. Édesapám akkoriban már teljesen az írásnak élt, és viszonylag keveset volt velünk otthon, külön írói helyei voltak. Az emlékeim mindig betegségekkel függnek össze, mert amikor megbetegedtem, ő vigyázott rám. Az első emlékem is betegséggel kapcsolatos. Azt hiszem, szívbeltartás-gyulladásom volt, amikor hosszasan kellett a teraszon feküdnöm még a Törökvész úti házban, és ott sokat foglalkozott velem. Mellettem ült azért, hogy ne szökjek meg az ágyból. Emlékszem egy kis fedeles kosárra, amiben cseresznyét hozott nekem a kertből. És folyt a mese és a beszélgetés.

Judit: Én még hozzátennék valamit az első emlékekhez – nem azért, mert rám, hanem inkább apura volt jellemző. Négy vagy öt éves lehettem, amikor elmagyarázta nekünk, hogy miért van világos és sötét a földön. És emlékszem ma is, hogy anyu volt a Nap, mi voltunk körülötte a Föld, és apu volt a Hold, aki a Föld körül keringett. Elmagyarázta, hogy hogyan kell a Földnek keringenie, ha időnként a Nap fele fordul, időnként nem; tehát hogy saját tengelye körül is kell forognia. Ő mint Hold, szaladgált köztünk. Még a holdfogyatkozást is próbálta megmutatni. Ezt nem nagyon értettem még akkor, hiszen még iskolába sem jártunk, mégis eleven él bennem.

Ágnes: Igen, a játékok valóban érdekesek voltak. Egy nekem is eszembe jut: valamelyik görög mondának volt az alapja, hogy amikor elvesztették a várat, akkor a győztes hadsereg megengedte, hogy elvonulhassanak az asszonyok, és elvihetik a számukra a legkedvesebbet. És az asszonyok a férjeiket meg a gyerekeiket vitték el. Mi akkor ezt a játékot sokszor eljátszottuk. Apám volt anyu hátán, a két lány elöl, én meg apu hátán, és az egész menet az asztal körül keringett.

Visszatérve a Nap–Hold játékra, ez talán az egész családot szimbolizálta kissé: az anyu volt a Nap és az apa a Hold, aki elkalandozott időnként, de mindig felbukkant, amikor kellett, és azért az ő fénye is ott ragyogott a család minden tagjára.

Judit: Az, hogy anyu volt az, aki a családot összetartotta, teljesen természetes. Különösen egy művész mellett, aki elfoglalt, és ahol négy gyerek van. Ő szervezte az apuval kapcsolatos dolgokat. Gyakorta elhangzott ez a mondat: „Csend legyen, apátok dolgozik!”

Ágnes: Ez olyan rendszer volt, ahol a Hold körül forgott a Nap.

A Lányaimban azt írja Németh László, hogy amikor Csilla többször is beteg volt, akkor az apa magához vette, elvitte vidékre, és ott gyógyíttatta, az anyai szerepet is betöltve.

Ágnes: Ez akkor volt, amikor édesanyám három évig egy eszpresszóban dolgozott., és akkor nem tudta ellátni a családot. A Széll Kálmán téri gombában volt kávéfőzőnő. Oda reggel nyolckor be kellett állni, és délután ötkor lehetett kijönni. Volt, amikor tizenkét órát is dolgozott. Ezek az 50-es évek voltak, amikor annak is nagyon kellett örülni, hogy egyáltalán munkát kapott. Édesapám leírja, hogy sokszor olyan megalázottnak érezte magát, ahogy nézte anyut az eszpresszóban az úvegen keresztül, és nem merte neki azt mondani, hogy hagyja ott az állását. Csak ilyenkor fordultak elő az előbb említett esetek.

Akkor nemigen élvezhette az író az alkotói csöndet, hiszen Csilla még kicsi lány volt.

Csilla: Igazából ez volt a szép benne, mert az ember a szeretetet az áldozathozatal nagyságával méri. Ezekben az esetekben csak ketten voltunk, nem a nagycsaládban. Éppen ezért ezek az együttlétek sokkal mélyebbek voltak, és én nagyon megajándékozottnak éreztem magam. Ami ott elhangzott, azokon a „rendhagyó irodalomórákon”, az később számomra nagyon sokat jelentett, és segített egész gondolkodásom kialakításában.

Hogyan zajlottak ezek a „rendhagyó irodalomóra”?

Csilla: Én is az Arany-balladákkal kezdtem, és olyan mohóság volt bennem az olvasásra, hogy apu ezekhez egész történeteket kerekített. Tulajdonképpen az Arany-balladák világában minden benne van, amit az emberről tudni lehet, a legalapvetőbb dolgok – hűség, szenvedés, bűn és bűnhődés. Hogy példákat is mondjak: a Tetemrehívás, az Ágnes asszony, a Ráchel siralma, a Rab gólya, az Árva fiú... Tehát megtapasztalhattam a felnőttek világát. Különösen az ragadott meg, hogy az elkövetett bűnre hogyan következik a büntetés. Ezeket egy hétéves gyermeknek édesapámtól hallani nem kis tapasztalat volt. De az Odüsszeiát is olvastuk, és a hűség gondolatához ő is hozzá fűzte a maga magyarázatát, kommentárját, hiszen ez a mű nem hétéves gyerekeknek szóló olvasmány. Úgyhogy én tulajdonképpen hálás vagyok ezekért a betegségekért, és különösen azért, amit akkor édesapámtól kaptam.

Az apa megfigyelő, kisértelmező, elemző szenvedélye a gyermeknevelésben is megnyilvánult?

Magda: Feltétlenül. Mindegyikünkénél nagyon hamar fölfedezte, hogy ki miben tehetséges, és akkor azon a vonalon kezdett el minket tanítani, azon a téren foglalkozott velünk leginkább, legszívesebben. Juditnál egészen kézenfekvő volt, hogy a matematika ez a terület. Emlékszem, már ötéves korunkban foglalkozott kettőnkkel. Juditnak jobban ment a matematikapélda, mint nekem, bár én tizenhat hónappal idősebb voltam. Attól kezdve Juditnak rendszeresen adott matematikafeladatokat. Nálam meg azt vette észre, hogy a nyelvek mennek könnyebben, és ezért több nyelvbe belekaptunk. Mindig a passzív nyelvtudást próbálta elérni – beszélni igazán ő is csak németül tudott –, és legalább két, három nyelven ezt el is érte azáltal, hogy amikor olvastunk, a margóra preparáltuk a szavakat, amiket aztán meg kellett tanulnom.

Jellemző volt rá az is – legalábbis nekem ez volt az érzésem, és most is ezt gondolom –, hogy amikor velünk foglalkozott, mindig föflele húzott minket. Tehát próbált, amennyit csak lehetett, ránk terhelni, és ez egy jó darabig ment is, de aztán volt egy pont, amikor betelt a mérték, és nem tudta folytatni. Ilyenkor abbahagytuk. Jól példázza ezt a franciatanulásom, amit az ófrancia nyelven íródott Roland énekekkel kezdtünk. Ma is emlékszem – nyolc- kilenc éves lehettem –, hogy órák hosszat próbáltam ezeket a borzalmas, régi francia szavakat megtanulni. Ezt csináltuk egy pár hétig, és akkor mindketten megállapodtunk abban, hogy ez így most nem megy. Egy vagy másfél évvel ezután egy George Sand regényt adott, amit viszont igen nagy élvezettel olvastam, egészen más szókinccsel, és tulajdonképpen azon tanultam meg franciául olvasni – amennyire egy tízéves gyerek megtanulhatott.

Olvasmányaik kiválasztásában is segített édesapjuk?

Magda: Azt hiszem, hogy tulajdonképpen ezek is kísérletek voltak, de ezek a foglalkozások mindegyünknek rendkívül maradandóak lettek, és ami ennél talán még fontosabb volt: nagyon odafigyelt az olvasmányainkra. Mindig megnézte, hogy mit olvasunk, még nagyobb korunkban is, de soha nem vette ki a kezünkől a könyvet, hanem azt mondta, hogy inkább valami mást. Ez nekem – amikor elmentem Magyarországról –, sokáig nagyon hiányzott, hiszen megszoktuk, hogy megkérdezzük tőle: érdemes-e ezt vagy azt elolvasni, és ő mindig tudta, hogy érdemes-e vagy sem. Ott nem volt kitől megkérdezni, úgyhogy végül is a levelezésen keresztül tartottuk az olvasmánykapcsolatot. Most nagyon hiányzik, hogy nincs egy olyan tekintély, akitől meg lehet kérdezni, hogy mihez érdemes hozzáfogni és mihez nem.

Judit: Apu is leírja, hogy időnként letette a tollat valami miatt. Ilyenkor egy ideig nem írt, és intenzívebben foglalkozott velünk. Ha sok munkája volt, vagy ha ide-oda utazott, tehát nem voltunk állandóan együtt vele, akkor megszakadt ez a folyamat. Ahogy Magda mondta, velem elég hamar, nyolc-tíz éves koromban kezdett el a matematikával komolyabban foglalkozni – először a Bocskai-kertben, nyáron –, és ez körülbelül tizenhárom éves koromig tartott. Amikor a példákat már jobban meg tudtam oldani, mint ő, abbamaradt a matematika-foglalkozás. De a fizikával kapcsolatban továbbra is adott tanácsokat, hogy mit érdemes olvasni. Fantasztikus gyorsan követte a legújabb tudományos felfedezéseket. '35-ben már Einstein relativitáselméletéről írt cikket. Rendkívül tájékozott volt a természettudományokban, s miután látta, hogy engem ez érdekel, ismereteit továbbadta nekem is.

De a legintenzívebb kapcsolatunk akkor volt, amikor megkaptam az engedélyt, hogy egy évet ugorjak, és negyedik gimnáziumból hatodikba mentem. Három hét alatt kellett megtanulni az anyagot, és ő segített fölkészülni. Utána lent voltam Vásárhelyen vele még két vagy három hónapig, és bejártam az óráira. Nagy élmény volt az előadásain részt venni, emlékszem azonban kellemetlen élményre is. Apám a költőket úgy tanította, hogy nem ő olvasta fel a verset, hanem minden gyerek megkapta, hogy mit kell megtanulnia, és az órán azt el kellett szavalnia. Én Vörösmarty Előszó című versét kaptam, ami máig is a kedvenc verseim közé tartozik. Apunak előző délután háromszor is felmondtam, az órán mégis belesültem. Apám még össze sem szidhatott, mert tudta, hogy tudom a verset, de neki mégis nagyon kellemetlen volt, hogy éppen az ő lánya sült bele. Egy másik emlékem: franciául akkor tanultam aputól, és a Pármái kolostor volt a „tankönyvünk”. Eleinte csak a fontos szavakat írta ki a könyvből, és mire a kötet végére értem, már minden szó, amit nem ismertem, ki volt írva. Rendkívül jó pedagógiai érzéssel tanított.

Németh László Lányaim című írásából tudjuk, hogy Judit matematikai fölényével elkápráztatta környezetét, és kezdetől matematikusnak készült, ugyanakkor ragadtak rá a betűk és a versek. A többi lánynál is megvolt ez a kettős érdeklődés: nagyon szerették a verseket, sőt még gyakorolták is a versírást, és egész ügyesen ment a dolog.

Judit: Szerintem borzalmas versek voltak.

Akkor abban a megállapításban, hogy mindnyájan ügyesen verseltek, volt némi apai elfogultság is. Ugyanakkor valós volt az a meglátása, hogy a matematika iránt vonzódást érezték, hiszen valamennyien reálpályára kerültek.

Magda: Én szerettem volna orvos lenni. '49-ben végeztem el a középiskolát, de akkor be se küldték a pályázatomat, mert úgysem vettek volna fel. Végül két nyelvszakra sikerült bejutnom: angol – francia szakra. Az első félévről ezt megváltoztatták azzal az indoklással, hogy nem lehet egyszerre két nyugati nyelvet tanulni – ez '50 karácsonyán volt –, így magyar szakra kellett átmennem. Úgy döntöttem, hogy az angol mellett megmaradok. Nos, azon a tavaszon keserves életem volt a magyar szakon, mert a professor minden egyes órán – még az ómagyar irodalom kapcsán is – előhozta aput, és elkezdte szidni. Ez így ment egész tavasszal. Év végén jött a kollokvium – nem ő kollokváltatott, hanem a beosztottjai –, az anyagból egyetlen kérdést nem tettek föl, hanem ilyen kérdések voltak, hogy a te apád még most is azt hiszi Sztálin elvtársról, hogy az egy buta paraszt? És a végén adtak egy közepes osztályzatot. Akkor eldöntöttem – amúgy is nagyon rossz anyagi helyzetben volt a család –, hogy én ezt tovább nem csinálom, hanem elmegyek dolgozni. Két évig gép- és gyorsíróként dolgoztam, majd férjhez mentem, és esti tagozaton keresztül jutottam be a vegyészmérnöki karra. Ez rossz tapasztalat volt, bár Judit esetében is természetes volt, hogy természettudományi pályára megy, de Ágnesnél ez egyáltalán nem volt természetes, mert ő nagyon is human érdeklődésű volt, és apu egy kissé őt is befolyásolta, mint ahogy engem is, hogy próbáljam magam vegyésznek képezni. Akkor a férjem Diósgyőrben dolgozott, ott vegyészet nem volt, ezért a kohómérnöki szakon hallgattam egy félévet, majd feljöttem Budapestre, a vegyészmérnöki kar esti tagozatára, azután átmentem a nappali szakra. Ez annyi különbözőzeti vizsgát jelentett, hogy már egy diplomát lehetett volna szerezni. Mire egy kicsit megtelepedtem volna a szakon, elmentünk Kanadába. Így hát nagyon megszenvedtem a vegyészdiplomáért, és úgy érzem, Ágnes is befolyásolta a pályaválasztásban, hogy ilyen tapasztalataink voltak.

Ágnes: Valójában szegyenkezem, mert én ennek a családnak olyan árnyékban élő tagja voltam, akit apám hivatalosan soha nem tanított. Ennek elsősorban talán a korom volt az oka, az, hogy két, illetve három évvel fiatalabb voltam a két nővéremnél. Ez azt jelentette, hogy egy öt- és egy nyolcéves gyereket már nem lehet együtt tanítani, ezért én mindig csak zavartam a testvéreim tanulását. Még hozzáteszem, hogy biztosan kakukktojás voltam a családban. A *Lányaimban* írja apám '35 szilveszterén, hogy nekem lejjebb a helyem a családban mindenkinél, és mégis minden törekvésem az, hogy fölüljek kerülek. És hogy ha a család egy pohár szóda, akkor én vagyok a szénsav benne. Meg azt is, hogy gonosztevőjelölt vagyok. Ezen elgondolkoztam, hogy milyen mély nyomot hagyhattam én nem is a világban, hanem ebben a családban, ha már másfél éves koromban rám mondták azt, hogy gonosztevőjelölt vagyok.

Nem voltak nyugodtak a tanulóéveim. 1946-48-ban a család háromszor változtatott otthont, ennek következtében én meg iskolát. Az egyik évben latinból, a következő évben németből, a harmadik évben franciából kellett különbözőzeti vizsgát tennem úgy, hogy nyáron készültem fel egy hónap alatt. Persze édesapam készített fel, s nem is volt sok kedve hozzá. Ebből adódott azután az, hogy az eredményeimet is mindig kétkedve fogadták, mivel játékos és bohókás voltam ebben a családban. De azt mondom, hogy gyerekként ez engem nem különösebben izgatott, és ennek ellenére nagyon boldog gyerekkorom volt. Valószínűleg egy önéreztetés, nagyszájú, vihógó gyerek lehettem. Egyvalamire azonban emlékszem, ami megrázott, és ez az első elemista bizonyítványosztáson volt. A nagylányok mindig mondták, hogy majd az iskolában megtanulod a magyarok istenét, majd ott így kell viselkedni, majd ez lesz, és majd meg fogsz bukni, és hát soha életemben olyan boldog nem voltam, mint amikor megkaptam az első elemista bizonyítványomat, és az tiszta jeles volt. Aznap nem hazamentem, hanem hazalibegtem, és amikor nagy büszkén mutogattam a bizonyítványomat édesapámnak – ezt leírja különben a *Lányaimban* –, ő ránézett a pimasz arcomra, és azt mondta, látod, ez egy protekciós bizonyítvány, azért, mert a nővéreidnek, akik megérdemlik a jelest, betűvel írták ki, neked pedig csak számmal. Hát ez nagy csapás

volt. Aztán később, amikor a családban én vittem haza az első kitűnő diplomát, akkor is azt kérdezték, hogy ilyen rossz a színvonal az egyetemen?

Apám egyetemista koromban sokat beszélgetett velem, annak ellenére, hogy viszonylag keveset laktam otthon. Volt egy év, amikor közös íróasztalnál dolgoztunk. Végül a vegyészetre is ő beszélt rá. Én magyar–történelem szakra szerettem volna járni, de ő nem szerette volna, ha én '52-ben azt a magyart és történelmet tanulom, amit akkor tanítottak. Azt mondta, hogy Hódmezővásárhelyen a tanítványai, a lányok nagyon szerették a kémiát, én menjek vegyésznek, és ha majd nem érzem otthon magamat a szakmában, akkor foglalkozhatok a kémia történetével. Hát így lettem vegyész, és mindig mondtam a hallgatóimnak is – mert harmincöt évig a Műegyetemen dolgoztam –, hogy ha az ember valamivel elkezd foglalkozni, még ha nincs is különösebb tehetsége hozzá, egy idő után megszereti.

Műegyetemi éve alatt is segítették édesapja tanácsai?

Ágnes: Módszert tanultam tőle: hogy hogyan tanuljak, abban segített. Emlékszem, a szerves kémiára panaszkodtam, hogy ez egy őserdő, mert ezt a négy és fél kilós könyvet nem lehet megtanulni, és nem látom át az egészet. Akkor azt mondta, hogy gyere, üljünk le, és nézzünk rá fölülről az egész anyagra. Valóban leült velem, és egy délután megcsináltunk egy táblázatot, amelybe beírta először a szénhidrogéneket, az általános képleteket, azután gyököket akasztottunk rá, hogy ezek milyen tulajdonságokat jelentenek. Ezután már csak a kockákat kellett a táblázatban kitöltenem. Amikor jó néhány évvel később elsőéves hallgatóimmal volt két vagy három órára a szerves kémiára, én is az ő módszerével tanítottam. Van egy olyan füzetem, amelyet egy diákja jegyzett Hódmezővásárhelyen, a „drága jó nyolcadik” egyik tagja. Ebben benne van az a táblázat is, amelyet ő annak idején leírt nekem, és néhány feljegyzés, ami a kémia történetére vonatkozik. De ugyanígy tanította az irodalmat és a történelmet is, például a romantikát, a Szent Szövetség korát, mindenről táblázatot írt. Tulajdonképpen amit nekem '52-ben, '53-ban leírt, az a vásárhelyi módszerének vázlata volt.

Ez is bizonyítja, hogy Vásárhelyen „nem középiskolás fokon” tanított.

Judit: Vásárhelyen hallgatva őt – már a hetedik gimnáziumban volt ez –, azt élveztem nagyon, hogy amikor egy korszakot úgy tanított, hogy elmondta a világtörténelmét, a magyar történelmét, aztán a világirodalmát, a magyar irodalmát, aztán a művészeteket, a filozófia következett, és így tovább; tehát az egész korszakot ismertette. Azt akarta elérni, hogy a diákjai az egészet lássák.

Tanárként is érezték magukon édesapjuk figyelő tekintetét?

Judit: Valójában én „csalódást” okoztam neki, mert azt sokszor elmondta nekem, hogy akkor fogja elfogadni, hogy fizikus vagyok, hogyha egy rádiót meg tudok javítani. És elméleti fizikusként rádiót soha nem tudtam megjavítani. Erőteljes érdeklődéssel követte azt, amit az ember csinál, és ez nagyon jóleső érzés volt. Mindig el kellett mesélnem, hogy milyen érdekességről hallottam, milyen újdonságok vannak a fizikában. Annak azért nagyon örült, hogy egyetemi tanár lettem, de azt már nem érte meg szegény, amikor akadémiussá választottak. És örült annak, hogy tanítunk is. Ő ezt a legszebb dolognak tartotta. Végül mind a négyen tanítottunk, még Csilla is, bár ő orvos lett.

Csilla: Ahogy utólag végignézem az életemet, tulajdonképpen az a megdöbbentő számomra, hogy anélkül, hogy ez tudatosult volna bennem, a döntési helyzetekben milyen gyakran azt választottam, ami vele volt kapcsolatban. Egyetlen dologra emlékszem: eltöltött engem a versmondástól mint pályától, mert a versek iránti szeretet már korán megvolt bennem. A középiskolában szavalóversenyeken vettem részt, sőt díjakat is nyertem, de ő határozottan kijelentette, hogy ezt nem választhatom. Az volt a nézete, hogy ne menjünk humán pályára, mert akkor mindig az ő árnyékában leszünk.

Hogy végül is hogyan lettem orvos, azt már nem is tudom visszaidézni, de arra emlékszem, hogy az első stúdium, amivel elkezdtem foglalkozni, az az alkattan volt, és tudjuk, hogy ő *A Medve utcai polgárban* már írt erről. Bár nem hiszem, hogy akkor én olvastam volna *A Medve utcai polgárt*, legföljebb csak tőle hallhattam róla. Tehát valahogyan ez fogott meg a maga sajátosságaival. Különös dolog volt az is, hogy végül is gyerekorvos lettem, amiben biztosan benne van az a gyermekszeretet, amit a családban mindkét szülőnk táplált bennünk. Gyermekgyógyász lettem, és amikor ezt egészségileg nem bírtam – ami várható volt, mert egész gyermekkoromat végigbetegeskedtem, a gyerekektől is megkaptam minden betegséget –, akkor elméleti pályára kellett mennem. Először tanítottam, aztán egy intézet iskola-egészségügyi osztályára kerültem, ahol olyan vizsgálatok folytak pontosan, amilyeneket ő kezdett el annak idején: antropometria, értelemvizsgálatok, környezetszociológia, családszerkezet. Biztosan tudom, hogy nem volt tudatos ez a választás, de talán közvetve ott állt mögöttem akkor is.

Magda: Amikor Kanadában befejeztem a vegyészetet, akkor ott még egészen más világ volt, mint most. Nő lévén, mint vegyész, nem tudtam elhelyezkedni, csak tanárként, de ahhoz még egy további diplomát kellett szereznem. Így végül huszonnégy évet tanítottam biológiát, kémiát, fizikát. Az utolsó tizenhét évben az angolkisasszonyok iskolájában lányokat tanítottam, nagyon okos lányokat. Az igazgatónő, aki nyitott egyéniség volt, hozzájárult ahhoz, hogy egy kurzuson át kísérletezhessek. '73-ban jelent meg *A kísérletező ember*, és én *A tanügy rendezését* csak ezután olvastam, mert az első kiadás sose került a kezembe, nem is tudom, hogy volt-e példány a családban ezekből azokban az években. A lényeg az, hogy rám nagyon mély hatást gyakorolt, és akkor elkezdtem magam is erről gondolkodni, hogy hogyan tudnám én ezt hasznosítani. Akkor kémiát, fizikát tanítottam ugyanazoknak a gyerekeknek három-négy évig. Valójában ez a természettudományok története volt. Még ma is megvannak a jegyzeteim, egy vastag dossziéanyagot jegyzeteltem ki ehhez. Ezek a gyerekek mind, kivétel nélkül természettudományos pályára mentek, és szerintem nagyon jó, átfogó képük volt erről a területről, ami a kanadai oktatásra nem volt jellemző. Úgyhogy én kipróbáltam a saját és a tanítványaim bőrén is, hogy mit jelentett az ő metódusa. Rengeteg munka volt, de feltétlenül érdemes volt jófejű gyerekekkel megpróbálni, mert egy életre szóló tudást adott nekik.

Judit: Hadd tegyem hozzá Ágnes húgommal kapcsolatban azt, hogy apám nagyon büszke volt rá, amikor egyetemi oktató lett, és hogy népszerű volt a hallgatók között.

Amikor a Lányaaim a kezükbe került, bizonyára meglepődve olvastak belőle részleteket, különösen azokat, amelyek saját magukra vonatkoztak. De édesapjuk fel is olvasta ezt a család előtt. Hogyan szembesültek ezzel a képpel? Talán felnőtt ember kell hozzá, hogy megértse belőle a szeretetet és a minden szavából áradó féltést, a gyerekek megbecsülését.

Ágnes: A tizenhét év múltán nem volt teljesen igazságos írás, mert akkoriban apánk nem sokat élt velünk, tehát nem ismert minket. Ha valaki elolvassa a *Magam helyett* című írását (amelyből részletes képet kaphat akkori életünkről), akkor látja azt, hogy ő hazajön, és azt találja, hogy itt fiúk vannak, vendégek vannak, zsúr van, szóval nem tudta elfogadni azt, hogy mi fiúkkal járunk, hogy udvarlóink vannak. Itt ütközött édesanyám és az ő szemlélete. Édesanyám ugyanis azt gondolta, hogy itt van ez a három bugyuta lány (Csilla még kisebb volt), ezeket valahogyan férjhez is kell adni, tehát jártni kell őket tánciskolába, kell hozzájuk embereket hívni, egy kis életet kavarni körülöttük, apu pedig ebben nem volt igazi partner, mert sokkal komolyabban fogta fel az életet. Tehát volt egy pár mondat, nem sok, három, négy, amire azt mondtam, hogy ezek teljesen jogtalanok. Például azt írta rólam, hogy én fölvágok azzal, hogy az ő lánya vagyok, amit pedig én titkoltam, mert tizennyolc éves korára kialakul az emberben az igény, hogy magamért szeressenek az emberek. Ezeket én nem éreztem jogosnak.

De ez nem rendítette meg édesapja iránt érzett szeretetét.

Ágnes: Egy epizódot el kell mondanom. Egy alkalommal betegen feküdtem otthon éppen a Szilágyi Erzsébet fasori lakásban, ahol külföldön lévő édesanyámat helyettesítettem. Odahozták a *Lányaim* tiszteletpéldányát, kinyitottam és elkezdtem olvasni, és rögtön elkezdtem bögni, természetesen. Apu hazajött, és meglátta, hogy ott a rekamién a könyv, de senki sem szólt egy szót sem, mert anyánk sokkal fegyelmezettebbeknek nevelt minket, minthogy azonnal nekiessek édesapámnak, hogy miért írtad ezt rólam. Akkor apu elment, és írt egy levelet, hogy nem akart engem megsérteni, és valóban kissé ügyetlen volt ez az írás. Láttam, hogy beteg vagyok, és küldött kétezer forintot, hogy menjek el üdülni. Akkor fölpattantam az ágyból, és visszavittem a kétezer forintot. Erre apám azt mondta, hogy ezt a részt kihagyja az életművéből. Én úgy tudom, hogy volt, amikor ki is maradt, de most, amikor '90 után újra kiadták a *Lányaimat*, én visszatettem. Ez most már nem volt probléma.

Csilla: Én csak tízéves voltam, amikor ez az előbb említett *Tizenhét év múltán* íródott, és azt gondolom, hogy minél kisebb egy gyerek, a szülői vélemény annál jobban beépül a személyiségbe, amit ma talán úgy hívhatunk, hogy én-kép. Az természetes, hogy a szülő tükör, amiben a gyerek magát látja, és attól függően, hogy milyen tükörképet kap magáról, bizonyos fokig idomul hozzá. Bennem nagyon sok bizonyítási kényszer volt később, hogy elérjem azt a szintet, amit ő jónak írt le, és a rosszat cáfoljam. De alapjában véve azt hiszem, hogy nekünk, szülőknek – és most mint szülőről beszélek magamról, mert ezt a saját gyerekeimnél is megtapasztaltam –, tulajdonképpen az ítéleteinkből csak azt szabadna a gyerek számára közvetíteni, ami épít, amit a szeretet megenged, mert különben a gyerekekben szorongást és kisebbségi érzést szülhet. Különösen akkor, ha azt a saját korának szintjén nem tudja feldolgozni. „Az ismeret felfuvalkodottá tesz, a szeretet pedig épít” – mondja a Biblia Pál apostol korinthusiakhoz írt első levelében (8,1).

A nagy család, a könyvek halmaza, a bútorok, tehát az otthoni légkör, a stílus hogyan hatott a lányok egyéniségére?

Ágnes: Azt mondhatnám, hogy a szüleink az életükkel tanítottak minket. Olyan életmintát állítottak elénk, hogy ehhez akartunk igazodni. A saját életemben a gyerekeimmel is ezt próbáltam megvalósítani. Nem volt otthon tényleges tanítás, hogy most leülünk és tanulunk, hanem a légkör nevelt minket.

Azok a bútorok, amelyek most Ágnes lakását díszítik, azelőtt édesapjuk szobájában álltak. Az édesapa is ilyen ragaszkodással kötődött hozzájuk?

Ágnes: Igazából nem, mert az én édesapám csak a könyvekre és az utazásra nem sajnálta a pénzt. Egész életükben – ahogy én emlékszem – egyetlen szobabútort vettek a szüleink, a Törökvész úton az ebédlőjüket. Írásos terítővel volt letakarva. A többi bútort kapták a Németh nagyszülőktől, de a legtöbbet talán a Démusz nagyszülőktől. Azt a bizonyos faragott szekrényt, ami ott van az én lakásomban, nagyon szeretem, és nagyon megszereltem, és egész életükem alatt a szekrényt avval töltöttük el. Ehhez a neoreneszánsz szekrényhez tartozott egy magas támlájú szék meg egy hosszú, kétméteres íróasztal. Ezt azért mondom el, mert egy íróasztalnál dolgoztam édesapámmal, egyik oldalán én, a másikon ő. Apám nem vezetett be oda lehetőleg senkit vendégként, mert ő, a puritán nem magyarázhatta meg mindenkinek, hogy ezt a gazdag nagyszüleinktől örököltük.

A többi tárgyhoz is ilyen volt a viszonya?

Ágnes: Igen. A tárgyak nem jelentettek neki semmit.

És a könyvek?

Judit: A könyvek elsősorban 1944-ig jelentettek sokat számára. '44-ben könyvtárának egy nagyon jelentős részét ellopták, és utána, amikor egyik helyről a másikra költözött, bár mindent el akart olvasni, de már nem gyűjtötte a könyveket, ahogy a kéziratait sem gondozta soha.

Magda: Ezt a '44-es választóvonalat szeretném egy kicsit hangsúlyozni, mert akkor az egész család élete megváltozott. Ez a bizonyos Törökvész úti ház akkor teljesen tönkrement, és másfél évig teljes nyomorban élt a család, és később sem volt arra lehetőség, hogy egy fedél alatt normális körülmények között éljünk. Ugyanis, amikor visszajöttünk a Törökvész úti házba, egyetlen kilincs és zár nem volt sehol, és csak a földszinten volt két szoba beüvegezve. '49 elején el is kellett adnunk ezt a házat, úgyhogy a család élete merőben megváltozott '45 januárjától, amikor Püski Sándor elvitt minket Békésre. Ami engem illet, én a Törökvész úti házba, a családi otthonba azután már csak rövid időre kerültem vissza, miután azt renoválták, mert nagyon hamar férjhez mentem. Később már a Szilágyi Erzsébet fasori lakásba is csak vendégként jártam haza. Az amúgy is egy más szituáció volt, mert albérlőket kellett tartaniuk a szüleinknek, hogy valahogy megéljünk, és a tér is sokkal kisebb lett, mint előtte; tehát apunak könyvet gyűjteni sokkal nehezebb volt, mint mondjuk a Törökvész úton, ahol volt egy saját szobája. Az élet minősége ilyen szempontból döntően megváltozott, és én úgy érzem, hogy – legalábbis Juditnak meg nekem – Budapest ostromával lezárult a gyerekkorunk. Azután már felnőtt problémákkal kellett szembesülnünk.

Judit: Apu 1945 után Hódmezővásárhelyen kapott állást. A család oda lemenni nem tudott, de azért valami megmaradt, ami legszebb emlékeim közé tartozik, és azt hiszem, hogy a testvéreimnek is. Én már férjnél voltam – én is nagyon korán mentem férjhez –, már férjnél volt Magda is. Ágnes talán még nem. Anyu meghívott minket minden vasárnap. Ebéd után a férjek újságot olvastak, mi, a négy lány pedig anyuval beszélgettünk. Apu, ha otthon volt, mindig bejött, és azt mondta, hogy most egy kicsit megmártózik a családi iszapfürdőben. Ezek a beszélgetések a legszebb fiatalkori emlékeim közé tartoznak.

Ágnes: Ez valóban így volt. Ezek a vasárnapok csodálatosak voltak. Még a könyvtárral kapcsolatban szeretnék annyit mondani, hogy nézegetve édesapámnak a régi füzeteit, a negyvenes évekből találtam egy olyan lapot, ahol leírja azt, hogy francia könyvekre, német könyvekre gyűjt, tízezer forintból szeretne összeállítani egy könyvtárat. Tehát tervezgetett akkor még, de nem volt meg rá a pénze. Nagyon érdekes volt ezt a jegyzetet olvasni, és látni, hogy egy könyvtárat tervez magának, és ábrándozik arról, hogy miket venne.

Magda: Idegen nyelvű könyvei hozzám kerültek végül is, mert nem volt senkinek elég helye a családban, hogy fölrakja a könyvespolcra. Egy részüket át kellett köttetni, amelyeket a Törökvész úti ház romjaiból húzkodtuk ki, mert azok nagyon rossz állapotban voltak. Ezek most az én lakásomban vannak, és nagy becsben tartom őket. Ami még megmaradt, az is több mint ezer kötet, inkább közelebb az ezerötszázhoz.

Ezekből is kiderülhetett a nyelvek iránti vonzódása.

Magda: Igen. A könyvek legalább tíz nyelven íródtak. Vannak közöttük nyelvtanok, és azokból látni lehet, hogy milyen nyelvekkel foglalkozott. Szokása volt, hogy a margóra kiírt szavakat, amikor olvasott egy-egy könyvet; úgyhogy egyszer egy filosz, akit ez érdekelne, nagyon érdekes anyagot találna arról, hogy milyen külföldi irodalommal foglalkozott, és hogyan tanulta a nyelveket.

Judit: Rendkívüli széleskörű érdeklődésére hadd mondjak egy példát. 1929-ben fedezték fel, hogy a világegyetem tágul, '32-ben jelent meg erről Eddingtonnak egy könyve. Ez apunak már '33 vagy '34-ben megvolt. Ugyanezt mondhatom el a filozófia, gazdaságtan stb. könyveiről is, tehát minden iránt érdeklődött, és ez a könyvgyűjteményében is megmutatkozott. A magyar nyelvű könyvei viszont elvesztek. Ugyanis a rózsadombi romos házunkban csak egyvalaki lakott egy kis szobában. Odamentek egy hamis írással, hogy apu

odaadta valamilyen iskolának a teljes magyar nyelvű könyvtárát, és elvitték. Később a Teleki piacon lehetett kapni ezekből, például az apunak dedikált könyvekből is.

Mondhatjuk, hogy a könyvek iránti szenvedély öröklődött mind a négyükben, de a másik szenvedély, amit Ágnes említett, az az utazás volt. Édesapjuk nagy utazó volt?

Ágnes: Fiatalkorában feltétlenül. Akkor a szüleim nagyon szerettek utazni, aztán idősebb korukban már kevésbé. De hát az akkor a világ felfedezése volt. És ahogy édesanyám mondta, mindent meg akartak nézni kevés pénzen. Először '28-ban utaztak Olaszországba, végigrohanták az országot, és végül Párizsban kötöttek ki. Apámat bántotta, hogy ügyetlenek voltak, mindenütt becsapták őket. Azt írja, hogy amikor Párizsba ért, már teljesen elfáradt, ezért fölírtta egy cédulára anyunak, hogy az egész Proustot vegye meg, és amíg anyám járta Párizst, ő Proustot olvasott, hogy ne kelljen túl korán hazajönniük. Ugyanis otthon azt mondták, hogy két hónapra mennek, de hat hét után mégis hazajöttek.

Judit: Tulajdonképpen egyetlen országba szeretett utazni, Olaszországba. Amíg a háború ki nem tört, addig gyakorlatilag minden évben néhány hétre elmentek oda. Máshova nem is utaztak.

Inkább talán a szellemi utazás volt az ő igazi kedvtelése, és ez ki is töltötte az életét. A Lányaimban azt írja Németh László, hogy „Magda született utazó”. Valóban így van ez?

Magda: Ez így van, mert azóta, hogy három és fél éves koromban olyan csodálatos élmény volt nekem ez az olaszországi út, mindig arra vágytam, hogy utazhassak. Egyszer még a nagyszülők elvittek Bécsbe, az is nagyon szép volt, de ezzel le is zárult a sorompó, mert jött a háború. Utána sokáig nem utaztam. Azután '47-ben Angliába kerültem ki nyelvtanulás céljából, de az nem kényszer volt. Nagyon kihasználtam, tulajdonképpen cseléd voltam, de megtanultam angolul. Amikor Kanadába kerültünk, akkor tényleg volt bennem egy nagyon nagy utazási vágy, és az első tíz, tizenöt évben mindig olyan irányba igyekeztem befolyásolni a férjemet, hogy utazzunk, és így kerültünk el Indiába három évre, Ausztráliába pár hónapra, és azon kívül is a világban nagyon sokfelé. De miután két nagyon súlyos betegséget kaptam ezeken az utakon, különösen a második után, azt mondta az orvos, hogy ne nagyon menjek olyan helyre, ahol tropikus betegséget kaphatok, így az utóbbi tizenöt évben csak Európában utaztatok, meg Amerikába. A kanadai otthonom még mindig megvan, oda minden évben kétszer átmegyek.

Judit: Én '61-ben kerültem ki először Nyugatra. Életem egyik legboldogabb pillanata volt, amikor egy nemzetközi nyári iskolára meghívtak olasz fizikusok. A Comói-tó partján ültünk, és valaki leült mellém, megkérdezte, hogy miért vagyok ilyen boldog. Valami egészen elképesztő volt '61-ben, hogy az ember utazik. A 90-es évek közepéig rengeteget utaztam hivatalosan, elsősorban Európában, néha Amerikában is. Minden lehetőséget kihasználtam, hogy a hét végét turizmussal is összekössem, amennyire a pénz meg a munka megengedte.

Hogyan érezné magát édesapjuk ma, a számítógépek világában?

Judit: Ezt nehéz lenne megmondani. Azt hiszem, idegen lenne a számára. Szerinte a nyugati civilizáció, amit ő Galileitől a második világháborúig tartó folyamatnak gondolt, átment a technikai civilizációba. Neki „a nyugati civilizáció édes ragyogása” volt a lételeme.

Csilla: '67-ben írt egy tanulmányt *Az irodalom ellentámadása* címmel, és ott úgy ítéli meg az akkori helyzetet, hogy olyan sok minden áramlott be már Nyugatról, ami nem kívánatos, hogy ezek a dolgok – nevezetesen a pénzcentrikusság, az autó, a nyugati típusú szórakozások, a televízió – az olvasó és az író közé kerültek. Külön szót a nyugati irodalomról, amely szerinte negatív életérzést hangsúlyoz, a cinizmust, a közönyt, azokat a dolgokat, amelyek nem segítik az életet könnyebbé tenni. És hogy igazából az irodalomnak az lenne a dolga, hogy pozitív életpéldákat adjon, hogy megkönnyítse az életet számunkra, és olyan alakokat teremtsen, mint Égető Eszter vagy Kertész Ágnes, akik segíthetnek az életet mások felé fordulva tisztán, megbékélten élni.

Ágnes: Egyszer leírta a *Ha én miniszter lennék* című művében, hogy igazi olvasót csak a nemzeti irodalom tud nevelni, és azzal, hogy beengedték a nyugati irodalmat, egy kicsit a nemzeti irodalmat nyomják el.

Magda: Egyik kedvenc szava volt az „életrecept”. Főként idős korában egyrészt regényein keresztül, másrészt a *Ha most lennék fiatal* című tanulmányában próbál életreceptet meghatározni. Az utóbbi műben annyira életigazság van, hogy szerintem kötelező olvasmánnyá kellene tenni, és nemcsak középiskolásoknak, hanem a szülőknek is. A nemzetek sorsa helyett inkább az egyén sorsával foglalkozik, és azt mondja, hogy próbáljunk életreceptet magunknak a minőségi oldalon kialakítani.

Csilla: Én '43-ban születtem, és azt gondolom, hogy az én generációm egy eléggé tönkretett, kifosztott generáció – ha szabad így fogalmaznom –, nemcsak azért, mert a háborúban születünk, hanem az utána következő évek miatt is. Ezek nem múltak el nyomtalanul, és pontosan azt érzem csodálatosnak édesapám munkáiban, ahogyan ő a szeretetről és a szeretet anomáliáiról ír. Ilyen szeretet-anomália például a Bolyaiak drámája, amelyben a bálványozás teszi az apát a fia zsarnokává, és aztán ellenségévé is. A gyermekek-íjak lázadása, elszakadása a szülői háztól és az azzal járó gyökértelenség a mai élet jelensége is, s „ahol a szeretet elfáradt, az egymás gyötrése, ami összetart” – írja édesapám az *Apai dicsőség* 14. képében és a *Kísérleti dramaturgia* első kötetében. Drámái közül több is a család szakadásáról, testvérháborúról: a szeretet anomáliáiról ad képet. Mindezek ellenpéldája Égető Eszternek vagy az *Irgalom* főhősének, Kertész Ágnesnek az élete, akik – édesapám megfogalmazása szerint – szeretetükkel, a belátás, a segítség, a szorgalom szálaival valami édenkert-félét próbálnak teremteni, mint ahogyan az *Emberi színjáték* hőse, Boda Zoltán is elfogadásával, a másikkal odahajló segítő magatartásával az élet sérültjeit gyűjti testi-lelki gyógyító közösségbe maga köré. Ezért gondolom, hogy ezek a regények valamiféle hiányt pótolnak, és családi életünk pozitív megélésében segítenek.

A lányok és édesapjuk között bizonyára kétoldalú hatásról is beszélhetünk, hiszen végzettségük és hivatásuk révén befolythattak munkájába, például a Galilei vagy A két Bolyai írásakor.

Judit: Ha bele nem is folyhatott az ember az ilyenfajta munkákba, de ezekről a témákról sokat beszélgettünk. Galilei apám számára mindig rendkívül kedves alak volt. Nem filozófiai vagy vallási nézetei miatt, hanem azért, mert úgy érezte, hogy az a korszak, amit annyira szeretett, és amit úgy hívott, hogy nyugati civilizáció, Galileivel kezdődött. Akkor, amikor – írja is valahol – a reneszánsz habzsoló, mindent lenyelni akaró érdeklődése után a tudós leejti a követ, és megméri, hogy az milyen gyorsan esik le. Ezt az új korszakot apám nagyon szerette. Egyébként a *Galilei* megírásáról köztudott, hogy a témát nem ő választotta. Kértek egy darabot, és akkor elkezdődött a tárgyalás, hogy kiről is, mit is, hogy is, mint is, és így jött valahogy elő Galilei alakja. Aztán, hogy miért lett ebből annyi komplikáció, annak okát apám leírja egyik darabjában: nem lehet egyszerre írni és óvatosnak lenni. Ő Galilei jelentőségével teljesen tisztában volt, és nagyon kedvelte ezt a darabját.

A Bolyaiaknál nagyon csodáltam apám önkontrollját, mert természetesen a téma, ahogyan ő megírta, igaz, valóban úgy történt. Tudta, hogy Bolyai Jánosnak milyen nagy a jelentősége. Azt is érezte, hogy tudományos-kulturális tekintetben Erdély még Magyarországhoz képest is elszigetelt volt abban az időben. Bolyai Jánost rendkívül nagyra becsülte, tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a magyar tudománynak egyik legnagyobb alakja, és hogy Farkas hozzá sem mérhető. Ennek dacára az, aki ismeri apút, jól érzékeli, hogy Bolyai Farkas közelebb állt a szívéhez, mint János. Egyszer azt mondtam neki, hogy csalódást okozhattak a lányai, mert az látszik a darabból, hogy az apa fájalmát jobban megérti, mint a tudósét. És az is benne van a darabban, amit az ember nagyon sokszor lát a

tudományos életben: az a nem tudatos, de szíve mélyén rejő tiltakozása, amikor a tanítvány a mester feje fölé nő. Galilei alakjában ez nem érezhető, de Bolyai Farkaséban igen; hogy van egy ilyen önkéntelen el nem fogadása annak, hogy János, a fia nagyobb nála.

Édesapjuk mely művei állnak szívékhöz a legközelebb? Hogyan hatott az író a lányok egyéniségére, személyiségük alakulására?

Magda: Én már húszéves korom előtt is olvastam bizonyos regényeit, de mélyre hatolóan ezek akkor még nem érintettek engem. Tizennyolc-húsz éves koromban kezdtem el a regényeit olvasni rendszeresen. Akkor írta meg az *Égető Esztert*, és én voltam a gépelője. Végiggépeltem az egészet, de lehet hogy kétszer is – erre most nem emlékszem –, éveken át a fordítások mellett az egyik munkám ez volt. Egyszer összeszámoltuk együtt, hogy körülbelül tízezer oldalt gépeltem neki abban a pár évben. Tehát először a regényeket ismertem meg, azután az *Égető Eszter* révén a többit is, ma is ez a kedvenc regényem. A második fázis az volt, amikor a színdarabjait szerettem meg. Az első darab, amit életemben először láttam, hétéves koromban, a *VII. Gergely*, ami egyáltalán nem nekem való színmű volt, de emlékszem még ma is, hogy Tímár József játszotta a főszerepet. Ezután rengeteg színdarabot olvastam tőle, és amikor kikerültem Kanadába, ott is inkább ezeket olvastam. Egy kissé az időhiány is okozta ezt, mert egy színdarab könnyebben elolvasható egységet jelentett.

A tanulmányaihoz igazán *A kísérletező emberen* keresztül jutottam el. '73-ban megkaptam kint ezt a kötetet, és aztán anyu megpróbálta kijuttatni nekem a többi tanulmánykötetét is, úgyhogy ahhoz bizony már negyvenévesnek kellett lennem, hogy a tanulmányait igazán méltányolni tudjam. De azért végeredményben a tanulmányai hatottak legjobban rám. *A kísérletező emberen* kívül a háború után írt tanulmányai közül a *Sajkódi estéket* tartom nagyon fontosnak és megszívlelendőnek.

Csilla: Hozzám a regényei állnak a legközelebb, és azon belül is az a szeretetvonal, amit már az előbb említettem: az *Emberi színjáték*, az *Égető Eszter* és az *Irgalom*. Ez utóbbi tulajdonképpen életrajzi regény, 40 évig írta, és közben ítéletből irgalom lett, ahogyan mindannyian fiatal korunkban ítélkező típusúak, határozottak vagyunk, és ahogy idősebbek leszünk, egyre inkább szánakozással tudunk a másik emberre nézni. Édesapám Kertész Ágnesben azt a szeretetet testesíti meg, amely egységbe tudja foglalni a megrokkant édesapát, az édesanyát, akinek mindenféle nem kívánatos útjai voltak, és a sánta fiatalembert is. Az ő szívében ebből a három emberből egy család lesz. És ugyanakkor ebbe a szívébe belefér a regény egyik helyszínének, az elfekvőnek az egész betegsége; – én magam is dolgoztam lelki munkásként elfekvőben, ahol haldoklók vannak, és csak később vettem észre az analógiát –, tehát a kicsik, az elesettek, a betegek, a nyomorultak, a rokkantak világa felé fordulva mindezeket belefoglalja az ő irgalmába. És így rádöbent minket arra, hogy most már a gyengébbeket nem kell a Tajgetoszról ledobni, vagy – ahogy a japánoknál szokás –, az öregeknek nem kell felmenniük a hegyre meghalni, mert rájuk már nincs szükség, tehát ő a társadalomnak pontosan erre a sérülékenyebb részére koncentrált, ahogy ezt a *Levél egy negyedéveshez* című tanulmányában is olyan szépen megírja. Azt mondja ott, hogy azért olyan gyönyörűséges a tanári és az orvosi hivatás, mert azokra irányul a tanár és az orvos a munkája, akiknek a legnagyobb szüksége van a segítségre: a kicsikre, a betegek, az elesettekre, rokkantakra. És így lehet a mindig adó életnek a példája az ő regényhőse is, aki a gyengéket vesz irgalmába, és akiből az adás öröme sugárzik.

„Mert az ítélet irgalmatlan az iránt, aki nem cselekszik irgalmasságot, és dicsekedik az irgalmasság az ítélet ellen” – írja a Bibliában Jakab apostol (2,13). Édesapám késői drámaiban, így a bibliai tárgyú *Sámsorban* vagy a *Négy prófétában* vagy a *József és testvéreiben* is ez a szeretetvonal hangsúlyos: a vigasztalás, biztatás és mindennek felett a reménység hangja. A két nagyhatalom közé szorult kis népből csak a „maradék”, az Isten királyságába kapaszkodók maradhatnak meg – írja. A *Négy prófétában* a szétszórtságban, a babiloni fogságban élő nép számára megjelenik az összetartó erő, a megváltás ígérete, a Jézusról szóló prófécia: Új Dávid épít népének új várost... Nem kiált, nem lármáz, az utcán nem hallatja szavait, a megrepedt nádat nem törö el... s a pislogó gyertya belét nem oltja el. „Az ember az Ószövetségben ismert rá magára s világára, s az Újszövetségben az orvosságra és megváltásra” – írja édesapám a *Kísérleti dramaturgia* második kötetében. Testamentum-jellegű, negyven éven át írt életrajzi regényének, az *Irgalomnak* zárójelenete. Kertész Ágnes, a főhős és a sánta fiatalember, aki hozzácsapódott szeretetével, szerelmével, együtt sétálnak, és Ágnes – aki egyébként orvostanhallgató, és akiben édesapám magát írta meg – rá akarja venni ezt a fiatalembert arra, hogy próbáljon meg futni. A fiú vonakodva, nehezen indul, de végül is elindul, és elkezdenek futni együtt: „De most már elég, mondta Feri, amint érezte, hogy Ágnes lassít kissé. – Na ugye, hogy tudunk mi futni, állt meg Ágnes közvetlen mellette, s a mellére húzta, s megcsókolta lihegő fejét. S közben úgy érezte, mintha nem is csak Feri, de az anyját, apját, Bölcskeyné, a haldokló Matát, az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna mellére –, a sánta emberiséget, amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék.”

Judit: Én apunak talán a regényeit szeretem legkevésbé, és egészen biztosan a történelmi drámáit a legjobban. Ezekben mindig egy csapdahelyzet van. A főhős belekerül egy olyan csapdába, amiből nincs kiút, és én mindig úgy éreztem, hogy kicsit a saját maga helyzetét írja le. Nagyon szeretem *Az árulót* a darabjai közül, többek között azért, ahogyan Görgy belenyugszik abba, hogy ő áruló, mert az országnak azt kell hinnie, hogy nem győzték le, hanem volt egy áruló, aki minden bajt okozott. A drámái – a történelmi drámákra gondolok – számomra a legszebbek, és azt gondolom, hogy azok mindenkinek mondhatnak valamit.

Ágnes: Milyen érdekes, hogy négyen négyféleképpen értékeljük és hasznosítjuk azt a hagyományt, amit szüleinktől kaptunk. Hogy nekem melyik a legkedvesebb írásom tőle? Én feltétlenül az életrajzi írásait mondanám: a *Homályból homályba*, a *Magam helyett* és a naplók. Többször is végigtekintettem az életén, amikor képes életrajzát és a levelezését rendeztettem. Most éppen a *Magam helyett* című munkáját rendezem sajtó alá, a kézirat alapján visszaállítva az eredeti szöveget, és elszorol a szívem. Úgy sajnálom őt, az én hatalmas, csodálatos apámat, hogy mennyit szenvedett, és mennyi gyötrellemmel élte le az életét, milyen érzékenyen fordult a világ felé. Talán furcsán hangzik: gyerekkoromban soha nem hittem el, hogy az én édesapámnak valami baja történhet, hogy őt bántják. Most érzem, hogy nagyon nehéz élete volt. És ebből a nehéz életből tudta ezeket a műveket kicsikarni magából.

Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001. szeptember 24-én

A beszélgetést készítette: *Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván*